

УДК 801.541.2

МОДЕЛІ ФОРМУВАННЯ БАГАТОЗНАЧНОГО СЛОВА У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

Надія АШИТОК

*Дрогобицький державний педагогічний університет імені І.Я. Франка
вул. І.Франка, 34, Дрогобич, 82100
Кафедра соціальної педагогіки*

Моделі формування багатозначних слів недостатньо досліджені у науковій літературі. У статті робиться спроба заповнити цю прогалину на матеріалі східнослов'янських мов. Особлива увага приділяється аналізу моделі “назва людини за професією – назва людини за ознакою характеру”, здійснюється порівняння семантичного розвитку назви людини за професією не тільки у східнослов'янських, а й в інших індоєвропейських мовах.

Ключові слова: лексико-семантична деривація, лексико-семантичні варіанти, багатозначні слова, парадигма, тип, моделі утворення багатозначних слів, назви осіб за професіями, назви осіб за характером, східнослов'янські мови.

Проблема лексико-семантичної еволюції лексики за певними моделями актуальна не лише в наш час: цей процес – творчий та активний, який не є простим перенесенням готових одиниць з одного референта на інший – був предметом вивчення ще з часів античності. Проте ґрунтовних праць, у яких досліджувались би моделі формування багатозначних слів, немає донині. Відсутнє навіть більш-менш прийнятне визначення моделі, хоча явище, що визначається у даній розвідці як модель, було об'єктом уваги мовознавців. Зокрема, у численних працях, передовсім М.Покровського, А.Сальнікової та ін., досліджувалися багатозначні слова, утворені внаслідок однакових семантичних переходів у межах однієї або кількох мов.

На сьогоднішній день тема регулярності цих процесів у мовознавчій літературі достатньо опрацьована. Вона була предметом ретельного розгляду у монографіях М.Покровського, Д.Шмельова, Ю.Апресяна, Н.Тропіної та ін.¹, завдяки чому регулярність формування багатозначних слів уже сприймається як доведений факт. Однією з найбільш аргументованих, на нашу думку, є розвідка М.Покровського, в якій на основі аналізу утворення багатозначних слів доведено, що семантичний процес може поширюватися на цілі групи слів². Формування багатозначних слів, а фактично – нових назв у складі внутрішньослівної парадигми (далі – лексико-семантичних варіантів багатозначного слова – ЛСВ), розглядається разом із регулярністю утворення нових значень.

¹ *Апресян Ю. Д.* Лексическая семантика: Синонимические средства языка. Москва, 1974. С.193–195; *Никитин М. В.* Лексическое значение слова: Структура и комбинаторика. Москва, 1983. С.36–45; *Смирницкий А. И.* Лексикология английского языка. Москва, 1956. С.162.

² *Покровский М. М.* Семасиологические исследования в области древних языков. Москва, 1895. С.12.

Трактування регулярності як повторюваності семантичних співвідношень між похідними формально тотожних слів, на нашу думку, є перспективним, тому використовується у пропонованій статті.

Заслужують на увагу дослідження, у яких регулярність розглядалась на рівні семних змін. Саме у цьому аспекті регулярні механізми лексико-семантичних процесів простежувались у працях В.Гака³, Л.Кудрявцевої⁴, Н.Тропіної⁴ і та Д.Шмельова⁵, які основу цих механізмів вбачали у регулярній субституції одних семантичних компонентів іншими. Завдяки регулярності зберігається ядро семми в синхронії і забезпечується ідентичність слова в діячності⁶. Н.Тропіна пояснювала регулярність значно ширше, а саме – логічними відношеннями між значеннями багатозначного слова, їх референтно-денотативною, тематичною віднесеністю, тотожністю семантики спільного для твірного і похідного значень компонента, його статусом⁷.

Деколи регулярна полісемія трактувалась як паралелізм (на нашу думку, фактично повторюваність) семантичних співвідношень між семемами багатозначних слів, який допускає можливість семантичного розгортання слова за певними моделями в процесі семантичної деривації та реалізації цієї моделі на рівні функціонування у мовленні⁸.

Визнаючи регулярність полісемії, деякі дослідники визначають її як процес, унаслідок якого утворюються ряди значень багатозначних слів. У кожному з цих рядів вторинне чи вторинні значення слова зумовлюються загальною семантичною характеристикою всього ряду, тобто, первинними значеннями відповідних лексичних одиниць⁹. А отже, виділення та аналіз регулярних процесів, унаслідок яких виникають похідні значення, а також назви з цими значеннями можливі завдяки виділенню дериваційних рядів однаково утворених ЛСВ.

У працях, присвячених багатозначності, термін “ряди” деколи використовується не тільки для виділення груп семантично тотожних чи близьких за значенням багатозначних слів, а й для виділення груп значень багатозначних слів. Зокрема, про це йдеться у розвідках А.Фокса та О.Огуя. На думку О.Огуя, можна частково погодитися з А.Фоксом, що механізми творення значень багатозначних слів у дериваційних рядах часто служать для пояснення, а не для передбачення регулярної полісемії¹⁰. Дійсно, у ряді випадків предметом дослідження є вивчення таких механізмів для пояснення мотивації утворених назв. Прогнозованість цих процесів вивчається значно рідше, хоча відомі й такі праці¹¹.

³ Гак В. Г. К проблеме общих семантических законов // Общее и романское языкознание. Сборник статей. Москва, 1972. С. 150–152.

⁴ Кудрявцева Л. А. Моделирование динамики словарного состава языка. Киев, 1993.

⁴ Тропина Н. П. Семантическая деривация: мультипарадигмальное исследование. Херсон, 2003.

⁵ Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. Москва, 1973. С.233.

⁶ Огуй О. Д. Полісемія в синхронії і діячності та панхронії: Системно-квантитативні аспекти полісемії в німецькій мові та мовах Європи. Чернівці, 1998. Сальникова Н. Н. О регулярной полисемии // Слово и предложение: Респ. сборник. Горький, 1972. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. Москва, 1973.

⁷ Тропина Н. П. Семантическая деривация: мультипарадигмальное исследование. Херсон, 2003. С.117.

⁸ Ольшанский И. Г., Скиба В. П. Лексическая полисемия в системе языка и тексте. Кишинев, 1987. С.84. Шмелев Д. Н. Введение // Способы номинации в современном русском языке. Москва, 1982. С.16.

⁹ Шмелев Д. Н. Введение // Способы номинации в современном русском языке. Москва, 1982. С.16–17.

¹⁰ Огуй О. Д. Полісемія в синхронії і діячності та панхронії: Системно-квантитативні аспекти полісемії в німецькій мові та мовах Європи. Чернівці, 1998. С.266–271; Fox A. Linguistic Reconstruction: An Introduction to Theory and Method. Oxford, 1995. P.204.

¹¹ Бацевич Ф. С., Космеда Т. А. Очерки по функциональной лексикологии. Львів, 1997. Крейдлин Г. Е. Некоторые пути и типы метафоризации в языке // Тожество и подобие: Сравнение и идентификация. Москва, 1990. С.124–140.

Осмилення моделі формування багатозначних слів фактично обмежується розгляну- тими двома аспектами дослідження, що були об'єктом уваги у невеликій кількості праць. Значно частіше дослідники аналізували певні моделі утворення груп багатознач- них слів із близькими чи однаковими значеннями і не ставили перед собою завдань на- віть дати визначення моделі багатозначності чи розглянути її атрибут – регулярність¹².

Існує декілька визначень моделі багатозначності з семантичної точки зору, які мож- на використати при визначенні моделі формування назв у межах багатозначного слова. Ю.Апресян пропонував виділяти групи багатозначних слів, виходячи з таких міркувань: полісемія слова А зі значеннями a_1 та a_2 називається регулярною, якщо у мові їх вжи- вання існує щонайменше ще одне слово В зі значеннями v_1 і v_2 , що семантично відрізня- ються одне від одного тією ж мірою, що й a_1 і a_2 , і якщо $a_1 - v_1$, $a_2 - v_2$ попарно не омонімічні¹³.

Під регулярною багатозначністю, за свідченням Н.Сальникової, часто розуміють закріплені в свідомості носіїв мови моделі (формули) утворення семантичної структури слова, які допускають можливість формування однієї семіми від іншої¹⁴.

Під внутрішньослівною – лексико-семантичною – дериваційною моделлю ми розу- міємо стабільну структуру, що характеризується лексико-категоріальним (десигнатив- ним) значенням і здатністю наповнюватися різним лексичним матеріалом. Слова утво- рюються за моделями, що складають у межах дериваційного механізму серії мікросис- тем, які перехрещуються між собою. Вживаючись у різних моделях, один і той самий лексико-семантичний дериваційний ряд служить базою для формування дериваційної парадигми ЛСВ багатозначного слова. Таким чином, дериваційна парадигма – це комп- лекс лексико-семантичних дериваційних моделей, які мають спільний твірний ЛСВ – вершину парадигми.

Моделі, за якими утворюються дериваційні ряди багатозначних слів, за характером переосмислень поділяються на метафоричні, імплікаційні та гіперо-гіпонімічні. Східно- слов'янські та західноєвропейські мовознавці по-різному оцінюють регулярність цих моделей. У східнослов'янській лінгвістиці регулярними вважають метафоричні (класи- фікаційні), метонімічні (імплікаційні) та функціональні моделі¹⁵. У західноєвропейському мовознавстві до регулярних відносять гіперо-гіпонімічні моделі (за вжитою у дослідженні термінологією – видно-родові і родо-видові)¹⁶.

У мовознавчій літературі найчастіше аналізуються метонімічні співвідношення зна- чень слів. Зокрема, Ю.Апресян виділяє основні типи регулярних метонімічних переос- мислень радіального та ланцюгового характеру. Цей дослідник розрізняє 41 модель, за якими утворюються багатозначні іменники, і 17 моделей, за якими виникають багато- значні прикметники¹⁷. Н.Сальнікова, досліджуючи регулярні різновиди переосмислення

¹² Бацевич Ф. С., Космеда Т. А. . Очерки по функциональной лексикологии. Львів, 1997. Крейдлин Г. Е. Некоторые пути и типы метафоризации в языке // Тождество и подобие: Сравнение и идентификация. Москва, 1990. С.124–140.

¹³ Новиков Л. А. Семантика русского языка. Москва, 1982. С.189; Озуй О. Д. Полісемія в синхронії і діяхронії та панхронії: Системно-квантитативні аспекти полісемії в німецькій мові та мовах Європи. Чернівці, 1998.

¹⁴ Сальнікова Н. Н. О регулярной полисемии // Слово и предложение: Респ. сборник. Горький, 1972. С.74.

¹⁵ Новиков Л. А. Семантика русского языка. Москва, 1982. С.177; Ольшанский И. Г., Скиба В. П. Лексическая полисемия в системе языка и тексте. Кишинев, 1987. С.85; Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. Москва, 1973. С.86.

¹⁶ Hansen K., Neubert A., Schentke M. Englische Lexikologie. Einführung in Wortbildung und lexikalische Semantik. Leipzig, 1982. S.25.

¹⁷ Апресян Ю. Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. Москва, 1974. С.193-215.

іменників, налічує 34 метонімічні формули, чотири метафоричних та одну гіперо-гіпонімічну формулу¹⁸. І.Ольшанський, аналізуючи моделі регулярного переосмислення, характеризує 85 метонімічних різновидів (формул), які зводять до 23 моделей, а також чотири метафоричні моделі: “назва предмета – назва предмета”, “назва предмета – назва особи”, “назва особи – назва особи” та “назва особи – назва предмета”¹⁹. Р. Саппан розрізняє 11 типів гіпо-гіперонімічних перенесень, 12 типів метонімічних моделей, а при характеристиці метафоричної регулярності відзначає синестезійні, антропологічні, зооморфічні та деякі інші моделі²⁰. О.Тараненко аналізує 11 паралельних (регулярно-синонімічних) моделей прагматико-аксіологічної метафори, за якими утворюються назви зі значеннями: “світло”–“тінь”; “тепло”–“холод” та ін.²¹. У роботі З.Петрової на матеріалі 17-томного тлумачного словника сучасної російської мови виявлено 11 різновидів метафоричних моделей (класів), що об’єднують понад 100 підмоделей (підкласів)²².

Метафоричні співвідношення часто кваліфікуються як менш регулярні, ніж метонімічні. На думку З.Петрової і О.Тараненко²³, метафоричні співвідношення визначаються як регулярні, проте характеризуються вони як окремо взяті, оскільки ці співвідношення не утворюють єдиної дериваційної системи. До складу таких співвідношень О.Тараненко відносить моделі: “назва людини – назва явища природи”, “назва тварини – назва людини” і “назва предмета – назва людини”²⁴.

На нашу думку, для внутрішньослівних дериваційних моделей, у тому числі метафоричних, властива системність, про що свідчить, наприклад, можливість поділити всю сукупність різновидів переосмислення назв на відповідні класи. Звичайно, системність цих співвідношень, окремі з яких відзначались ще в часи античності (йдеться, наприклад, про модель “назва людини – назва космічного явища”, проантропоморфну метафору та ін.) своєрідна. Як логічно зауважує З.Петрова, маючи на увазі моделі творення метафоричних назв у складі внутрішньослівних парадигм, типи в ідеалі утворюють деяку цілісність, але вони настільки широкі, що не дають підстав говорити про їхню регулярність (особливо про регулярність перенесень “назва предмета – назва іншого предмета”, “назва істоти – назва іншої істоти”, “назва людини – назва іншої людини” та ін., з однаковими правою і лівою частиною)²⁵. З метою уникнення високого рівня абстрактності ми, опираючись на досвід дослідників, у тому числі З.Петрової, виділяємо у складі таких загальних моделей підмоделі²⁶.

Метафоричні моделі (формули) ґрунтуються не на співвідношенні однорідних ознак порівнюваних реалій, за якими виділяються великі класи слів, а на співвідношенні неоднорідних ознак асоціативного характеру, за якими також можна виділити великі класи слів. До цих моделей С. Ульманн, визнаючи їх універсальність, відносить перехід від

¹⁸ Сальникова Н. Н. О регулярной полисемии // Слово и предложение: Респ. сборник. Горький, 1972. С.73–78.

¹⁹ Ольшанский И. Г., Скиба В. П. Лексическая полисемия в системе языка и тексте. Кишинев, 1987. С.50, 86.

²⁰ Саппан Р. The logical-rhetorical classification of semantic changes. Sorfa, 1983.

²¹ Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах: Основные семантические процессы. Киев, 1989. С.84-98.

²² Петрова З. Ю. Регулярная метафорическая многозначность в русском языке как проявление системности метафоры // Проблемы лингвистики 1985–1987. Москва, 1989. С.120–133.

²³ Петрова З.Ю. Регулярная метафорическая многозначность; Тараненко О.О. Языковая семантика в ее динамических аспектах: Основные семантические процессы. Киев, 1989. С.344.

²⁴ Тараненко О.О. Там само.

²⁵ Петрова З.Ю. Регулярная метафорическая многозначность. С.121.

²⁶ Там само.

конкретного до абстрактного, синестезію, закон Шпербера, антропоморфізм²⁷. У багатьох мовах відомі ЛСВ багатозначного слова, які виникли шляхом порівняння зіниці ока з маленькою фігуркою людини, що фіксується у 20 віддалених неіндоєвропейських мовах (саамі, самоа, суахілі, китайській мові), а також у багатьох індоєвропейських мовах (лат. *pupilla* та ін.)²⁸. Порівн. укр. *чоловічок*”.

За характером прояву розрізняють регулярність різного ступеня продуктивності. До продуктивних, наприклад, можна віднести модель “назва столиці держави – назва її уряду”, за якою утворюються похідні ЛСВ з відповідними значеннями; менш продуктивною є модель “назва тварини – назва шкірки з неї”, за якою не завжди утворюються ЛСВ з відповідними значеннями. В мовознавчій літературі за ступенем регулярності досліджується моделювання різних груп ЛСВ у складі внутрішньослівних парадигм. У таких випадках береться до уваги характер семем, що формують семантичні структури багатозначних слів у певних лексико-семантичних або тематичних групах, різних за функціонально-стилістичними ознаками. Наприклад, у праці І.Ольшанського, дослідження якого виконане на німецькому лексичному матеріалі, йдеться про те, що в німецькій мові переважають комбінації нейтрального стилю з розмовним або стилістично високим стилем, однак найбільш поширеним залишається моделювання за характером семантичної трансформації²⁹.

Аналіз груп ЛСВ багатозначного слова дає змогу виявити регулярність різних переосмислень слів. Використання моделей переосмислення часто залежить від великої кількості факторів, у тому числі від традиції називання, що склалися в конкретній лінгво-етнокультурі. Мовна дійсність об’єктивує вибір ознак мотивації (за М.Голевим – змістових мовитем), підпорядковує його своїм завданням, пише, зокрема, М.Голев, відзначаючи, що суттєвим виявом опосередкованого характеру змістових мовитем є їхня своєрідна вибірковість. Ці мовитемі у відповідній сукупності властиві конкретній тематичній групі, проте вони не охоплюють усіх ознак відповідного класу предметів або не відбивають їх логічної ієрархії³⁰. У межах однієї мови в окремих тематичних групах регулярність того чи іншого способу вираження також є різною. Наприклад, у російській мові мовитемі назв грибів (за К. Мюллером) характеризуються за кольором – 37% всіх назв, за місцем зростання – у 20%, за формою – у 16%, за споживчою цінністю – у 12% [13, 190-194]; мовитемі географічних термінів: за формою – у 12% всіх назв, за локальними ознаками – у 9%, за складом – у 14%, за творенням – у 12%; мовитемі алтайських мікротопонімів: щодо конкретних людей – у 42% всіх назв, за локальними відношеннями – у 22%, за формою – у 5,2%³¹.

У дериваційному процесі, в результаті якого утворюються назви за однією моделлю, беруть участь тотожні та нетотожні за змістом твірні ЛСВ. У східнослов’янських мовах до моделей з тотожними твірними ЛСВ відноситься, наприклад, модель “назва гарбуза – назва голови”. За цими моделями в українській мові утворені наддніпрянське *кабак* – “голова людини” від *кабак* – “гарбуз”³² і бойківське *гарбуз* – “про велику го-

²⁷ Ульман С. Семантические универсали // Новое в лингвистике. Вып. 5. Москва, 1970. С.277–279.

²⁸ Ульман С. Там само. С.275.

²⁹ Ольшанский И. Г., Скиба В. П. Лексическая полисемия в системе языка и тексте. Кишинев, 1987. С.85.

³⁰ Голев Н. Д. О некоторых особенностях принципов номинации в ономастической и апеллятивной лексике (на материале микропонимки Алтайского края) // Языки и топонимия Алтая. Тезисы докладов к конференции. Барнаул, 1979. С. 4–6.

³¹ Голев Н. Д. Там само.

³² Чабаненко В.А. Словник говорів Нижньої Наддніпрянщині. Т.2. Запоріжжя, 1992. С.135.

лову” і “про дурну голову” від *гарбуз*; а російське (псковське) *тыква* – “про голову”, “про негарну голову” від *тыква* – “гарбуз”. При утворенні нових назв використовувалися ЛСВ з одним і тим самим значенням “гарбуз”.

До моделей з нетотожними твірними ЛСВ відносяться моделі “назва кабачка – назва голови”, “назва кавуна – назва голови” та “назва дині – назва голови”, які використовувалися при творенні наддніпрянського³³ *кабак* – “голова людини” від *кабак* – “кабачок”, гуцульського *кавун* – “про голову” і “про нерозумну голову” – від *кавун* [КА], бойківського *гарбуз* – “про велику голову” і “про дурну голову” – від *гарбуз* та російського (брянського) *дыня* “про голову” – від *дыня* “рослина родини гарбузових, диня” [КА].

Наявність моделей з нетотожними твірними ЛСВ можна виявити, порівнюючи лексику східнослов'янських та французької мов. Однією з таких моделей є модель “назва посуду – назва голови”. Про цю модель писав В.Гак, який ілюстрував її російськими прикладами – *котелок* і *черепок*. Дослідник відзначав існування цієї моделі у французькій мові, в якій зі значенням “голова” вживаються слова *carafon* – “графин”, *cafetière* – “кавоварка” і *tirelire* – “скарбничка”. Голова у французькій мові позначається не тільки словом *poire* – “груша”, а й назвами ледь не будь-якого різновиду овочів або фруктів, наприклад, словами *chou* – “капуста”, *citron* – “лимон”, *coco* – “кокосовий горіх” та ін.³⁴ У східнослов'янських мовах голова позначається назвами лише тих рослин, плоди яких подібні до голови за формою і величиною (наприклад, *гарбуз*, *кавун*, *дыня* та ін.). Назви посуду використовуються для позначення голови лише в тому випадку, якщо це назви посуду, в якому вариться або міститься їжа. Крім того, цей посуд за розмірами повинен бути приблизно такий самий, як голова людини.

У переосмисленнях найменувань за моделлю “назва людини за професією – назва людини за рисою характеру” знаходять експліцитне вираження соціально-психологічні установки, які є самостійними когнітивними сутностями. Існування цих сутностей у межах говорів східнослов'янських мов зумовлює регулярність цієї моделі. Так, внаслідок існування в цих говорах соціально-психологічної установки про гицля як жорстоку людину стало можливим формування багатозначних слів у бойківських (*луній* – “шкуродер”, “зudirник”³⁵, “гицель”³⁶ [КА] і північнонаддністрянських (*гицель* – “шкуродер”, “каг”) [КА] говірках. За цією ж моделлю у російській мові утворені білгородське *гицель* – “той, що ловить кішок і собак з метою знищення”, “жорстока людина” (д. Куськино Чернянківського р-ну) [КА] та брянське *шкуродер* – “гицель”, “про злу і підступну людину” (д. Новосілля Гордівського р-ну) [КА].

Деякі соціально-психологічні установки існують лише в окремих діалектних ареалах. Моделями, які ґрунтуються на таких установках, є, наприклад, модель “назва гицеля – назва нероби”, за якою було сформованим північно-добруджанське *гицель* – “лайдак” (с. Верхній Дунавець, Румунія)³⁷, і модель “назва гицеля – назва обірванця”, за якою виникло білоруське могилівське *гицель* – “обірванець” (с. Ідриця Себежського р-ну) [КА].

Соціально-психологічні установки, за якими представникам тої чи іншої професії властиві конкретні риси характеру, звичайно, суб'єктивні: безперечно, ці представники

³³ Чабаненко В.А. Словник говорів Нижньої Наддніпрянщини.

³⁴ Гак В. Г. Языковые преобразования. Москва, 1998. С.457.

³⁵ Онишкевич М. Й. Словник бойківських говорів. Ч. 1. Київ, 1984. С.419.

³⁶ КА – картотека автора.

³⁷ Горбач О. Діалектний словник північно-добруджанської говірки с. Верхній Дунавець біля Тульчі // Діалектологія. Мюнхен, 1968. С. 207.

різні за характером. Незважаючи на це, установки загальноновизнані в мовній спільноті, а моделі, основою творення яких є ці установки, регулярні.

За загальноновизнаними у говорах східнослов'янських мов соціально-психологічними установками, поліцейський є жорстокою і підступною людиною; високопоставлений військовий, який входить до командного складу військ – поважною і шанованою особою; військовий, який входить до середнього командного складу військ – людиною грубою та недалекою; солдат – людиною, яка вчасно і ретельно виконує роботу; військовий взагалі – фізично розвинутою людиною; пастух, сажотрус, кочегар, шахтар і особа, яка возить мастильні засоби – неохайними; торговець – ошуканцем, нечесною людиною; знахарка – брехункою; лікар, який погано лікує людей, розглядається як особа, що може лікувати лише тварин; коваль – як працююча, самостійна у своїх рішеннях, обізнана людина, майстер своєї справи. На ґрунті цих установок виникли регулярні моделі: “назва поліцейського – назва жорстокої і підступної людини”, “назва високопоставленого військового, який входить до командного складу війська – назва поважної і шанованої особи”, “назва військового, який входить до середнього командного складу війська – назва грубої і недалекої людини”, “назва військового взагалі – назва фізично розвинутої людини”, “назва солдата – назва людини, яка вчасно і ретельно виконує роботу”, “назва пастуха, сажотруса, кочегара, шахтаря і особи, яка возить мастильні засоби – назва неохайної людини”, “назва торговця – назва ошуканця, нечесної особи”, назва знахарки – назва брехунки”, “назва лікаря, який погано лікує людей – “назва особи, що може лікувати лише тварин”, “назва коваля – назва працюючої самостійної у своїх рішеннях людини”.

За моделлю “назва пастуха, сажотруса, кочегара, шахтаря і особи, яка возить мастильні засоби – назва неохайної людини” утворені українські лемківське *гайцер* – “замазура” [КА] від *гайцер* – “кочегар”³⁸, бойківське *коминяр* – “нехлюй” від *коминяр* – “сажотрус”, яке є суфіксальним дериватом від *комин* – “пічна труба” [КА], лемківське *шмаровіз* – “неохайна людина” від *шмаровіз* – “той, хто возить мастильні речовини – шмір” [КА], наддністрянське *колійник* – “замазура” від *колійник* – “пастух”, яке, у свою чергу, походить від діалектного *колія* – “череда”, закарпатське *бігарь* – “нехлюй” [КА] від *бігарь* – “пастух” (румунське *vasar* – “пастух корів”)³⁹, гуцульське *шахтарь* – “замазура” від *шахтарь* – “шахтар” [КА], у російській мові (брянське) *личман* – “нехлюй” від *личман* – “пастух”, білгородське *трубочист* – “замазура” від *трубочист* [КА], білоруське (могилівське) *коминяр* – “нехлюй” від *коминяр* – “сажотрус”, що є похідним від *комин* (слово, запозичене через польську мову з німецької)⁴⁰.

Модель “назва військового, який входить до командного складу війська – назва поважної і шанованої особи” використовувалась при творенні бойківського *капраль* – “самостійна вольова людина з міцною статуєю тіла” [КА] від *капраль* – “капрал”⁴¹ [КА] (слово походить через польське *kapral* або німецьке *kapral* від французького *corporal*, яке, у свою чергу, бере початок від італійського *caporale* – “молодший командир, бригадир”)⁴², наддністрянського *капітан* – “розумна і хоробра людина”, “заходило” [КА]

³⁸ Горбач О. Південно-лемківська говірка і діалектний словник с. Красний Брід біля Меджилаборець (Пряшівщина) // Горбач О. Діалектологія. Мюнхен, 1992. С.633.

³⁹ Горбач О. Діалектний словник північно-добруджанської говірки с. Дунавець біля Тульчі. Мюнхен, 1968. С.213.

⁴⁰ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т.2. Москва, 1987. С.302.

⁴¹ Онишкевич М. Й. Словник бойківських говорів. Ч.1. Київ, 1984. С.333.

⁴² Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т.2. Москва, 1987. С.187.

від *kapitan* – “один із офіцерських чинів” (від італійського *capitano* “т. с.”)⁴³, гуцульське *гетьман* – “розумна і смілива людина”, “хороший організатор” від *гетьман* – “високий чин у козаків” [КА] (слово запозичене через польське *hetman* або чеське *hejtman* від східно-середньонімецького *häuptmann* – “капітан”)⁴⁴, російське (псковське) *енерал* “поважна особа” від *енерал* – “генерал” [КА] (слово походить через німецьке посередництво – нім. *General* – від французького *general*, яке є скороченням словосполучення *capitaine general*)⁴⁵.

Модель “назва солдата – назва людини, яка вчасно і ретельно виконує роботу” є основою творення бойківського *сольдат* – “особа, яка завжди виконує доручену роботу” [КА] від *сольдат* – “солдат”⁴⁶, гуцульських *жовнір* – “людина, яка завжди вчасно робить роботу” – від *жовнір* – “солдат” (слово запозичене і походить через польське *żołnierz* або чеське *žoldner* від середньо-верхньонімецького *soldener*, яке, у свою чергу, має зв’язок зі старовинним французьким *solde* – “плата”)⁴⁷ і *пекрут* – “старанний виконавець будь-якої роботи” [КА] від *пекрут* – “новобранець” (запозичене через польське *rekrut* або німецьке *Rekrut* від французького *recrue*, яке є дериватом від *rekruter* – “набирати військо”) (слово *пекрут* – “новобранець” відоме в північнодобруджанських говірках)⁴⁸.

Слово *soldier* в англійській мові вживається не тільки зі значенням “солдат”, “рядовий”, “військовий”, “полководець”, а й “копчений оселедець”, “бувала людина”, “порожня пляшка” та “недопалок”.

За моделлю “назва військового, який входить до середнього командного складу війська – назва грубої і недалекої людини” виникли українські бойківське *гантман* – “придуркувата особа, яка любить керувати” від *гантман* – “якийсь військовий чин” (від *гаунтман*, яке запозичене з німецької мови – нім. *Hauptmann*)⁴⁹ і наддністрянське *райтар* – “грубіян”, “поганий керівник” від *райтар* – “якийсь військовий чин”, “драгун” (запозичене через польське *rajtar* від німецького *Reiter* – “вершник”)⁵⁰ і російське брянське *хвельдфебель* “тупа жорстока людина (про керівника)” від *хвельдфебель* – “фельдфебель” [КА], яке етимологічно зближується з німецьким *Feldwebel* – “старший сержант”.

Модель “назва військового – назва фізично розвиненої людини” використовувалась при формуванні бойківського *гренадир* – “людина міцної статури” [КА] (вираз *дівка*, як *гренадар* із цим значенням відзначений О.Онишкевичем)⁵¹ від *гренадир* – “гренадер” (первісно “той, хто кидає гранати”). Через німецьке *Grenadier* “те саме” від французького *grenadier*, “те саме” яке має зв’язок з італійським *granatiere* “те саме”⁵², російські брянське *гвардия* – “про кремезного хлопця” від *гвардия* – “представник різновиду військ” (первісно *гвардия* – “сторожа”). Через польське *guardja* або безпосередньо від італійського *guardia* – “сторожа”⁵³ і псковське *гердамарин* – “високий кремезний чоло-

⁴³ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. С.185.

⁴⁴ Там само. С.403.

⁴⁵ Там само. С. 401.

⁴⁶ Онишкевич М. Й. Словник бойківських говорів. Ч.2. Київ, 1984. С.235.

⁴⁷ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т.2. Москва, 1987. С.61.

⁴⁸ Горбач О. Діалектний словник північно-добруджанської говірки с. Верхній Дунаєць біля Тульчі // Діалектологія. Мюнхен, 1968. С.241.

⁴⁹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т.1. Москва, 1986. С.45.

⁵⁰ Фасмер М. Там само. Т.3.1987. С.464.

⁵¹ Онишкевич М.Й. Словник бойківських говорів. Ч.1. Київ, 1984. С.190.

⁵² Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т.1. Москва, 1986.С.456.

⁵³ Там само.С.398.

вік” від *гердамарин* – “морський офіцер” (первісно *гердамарин* – “морський кадет у чині унтер офіцера”. Слово походить від французького *gardemarine*)⁵⁴.

Деякі ЛСВ багатозначного слова, утворені від назв військового, трапляються лише в окремих говорах східнослов'янських мов. Ці ЛСВ виникли за моделями, відомими лише у цих говірках. До таких моделей відносяться моделі “назва військового – назва неспокоїної людини” і “назва військового – назва скупі людини”. За першою з моделей було утворене російське північнодвінське *есаул* – “бешкетник” від *есаул* – “козачий чин, перший після отамана” (слово походить від чагатайського або турецького *jasaul* – “розпорядник”)⁵⁵, за другою – російське вологодське *атаман* – “скупа людина” – від *атаман* – “старший чин у козаків”⁵⁶ (слово походить від тюркського *otaman* – “старішина пастухів або козачого табору”, яке має дериваційний зв'язок з *oda* – “солдатська артіль”, “загін”)⁵⁷.

Регулярно вживано у говорах східнослов'янських мов є модель “назва поліцейського – назва жорстокої людини”. За цією моделлю утворені українські північнонаддністрянське *шандар* – “зла, жорстока людина, тиран” [КА] від *шандар* – “поліцейський”⁵⁸, південнолемківське *шандарь* – “жорстока людина” [КА] від *шандарь* – “поліцейський”⁵⁹, білоруське могиливіське – *жандарм* “про недалеку злу людину, від якої залежиш” від *жандарм* [КА] (слово, запозичене через нім. *Gendarm* або безпосередньо від французького *gendarme*)⁶⁰, російське брянське *полицай* – “лайливо про людину” від *полицай* – “полицай за часи німецько-фашистської окупації” [КА] (через польське *policja* від німецького *Polizei*, яке, в свою чергу, утворене від латинського *politia*)⁶¹. Як пейоративний термін використовується російське застаріле *архаровець* – “безпутна людина”, що сформоване від назви поліцейського, сищика, утвореного від прізвища відомого московського генерала-губернатора І. П. Архарова при Катерині II і Павлі I,⁶² а також бойківське *повчар* – “потвора, виродок”, яке виникло від *повчар* – “поліцейський” (з останнім із значень відоме словацьке *polgar*)⁶³. У сучасних російських і за межами бойківських говірок ЛСВ багатозначного слова, які були утворені за моделями “назва поліцейського – назва безпутної людини” і “назва поліцейського – назва потвори, виродка”, не фіксуються.

Регулярність властива й для моделі “назва торговця – назва ошуканця, нечесної людини”, за якою сформовані бойківське *гендель* – “особа, яка прагне досягти своєї мети будь-якими, у тому числі нечесними способами” від *гендель* – “торгівля” [КА], “спекуляція”⁶⁴ (від польського *handel*), російські ярославське і тверське *калыккан* – “ошуканець, шахрай” від *калыккан* – “торгівець кіньми”⁶⁵ (можливо, від тюркського: тат., кирг., алт.

⁵⁴ Там само. С.393.

⁵⁵ Там само. Т.2, 1987. С.28.

⁵⁶ Словарь русских народных говоров. Вып.1. Ленинград, 1966. С.289.

⁵⁷ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т.1. Москва, 1986. С.95.

⁵⁸ Горбач О. Північно-наддністрянська говірка й діалектний словник с. Романів Львівської області. Мюнхен, 1965. С.150.

⁵⁹ Горбач О. Південно-лемківська говірка і діалектний словник с. Красний Брід біля Меджилаборець (Пряшівщина). С.643.

⁶⁰ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т.2. Москва, 1987. С.35.

⁶¹ Там само. Т.3.1987. С.310.

⁶² Там само. Т.1.1986. С.90.

⁶³ Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. Ч.2. Київ, 1984. С.36.

⁶⁴ Там само. Ч.1.1984. С.165.

⁶⁵ Словарь русских народных говоров. Вып.15. Ленинград, 1977. С.113.

kaluk – “народ”, “люди”)⁶⁶, сибірське *офеня* – “нечесний торгівець”, “шахрай”⁶⁷ від *офеня* – “дрібний торгівець” (від грецького *αθηναίος* “афінський”)⁶⁸. Негативна конотація властива також для казанського *аслам* – “куркуль”, що утворене від *аслам* – “торгівець”, “перекупка” (від татарського *аслам* – “бариш”) ⁶⁹.

За межами східнослов'янських мов від слів зі значенням “торговець” лексико-семантичним способом утворюються слова з іншими значеннями, деякими із яких позначають нечесних людей, наприклад, англ. *Dealer* – “торговець”, “картяр (той, хто здає карти)”, *tradesman* – “заняття”, “ремесло”, “професія”, “торгівля”, мн. “торговці”, “особи, які мають право продавати якісь товари”, “винокури”. Дієслово із тим же коренем *to trade* вживається не тільки зі значенням “торгувати”, а й “здобувати вигоду” і “використовувати що-небудь в особистих цілях (скористатися довірливістю клієнта)”⁷⁰.

До регулярних відносяться моделі “назва особи, що лікує тварин – назва лікаря, який погано лікує людей” і “назва чарівника або знахаря – назва брехуна”. За першою з моделей утворені російські брянське *ветеринар* – “поганий лікар” від *ветеринар* – “медичний працівник, який лікує тварин” [КА] (слово походить від латинського *veterinus* – “тварина для перевезення вантажів”)⁷¹ і пермське *коновал* – “лікар-невіглас” від *коновал* – “лікаря, який лікує тварин” (від польського *konowal*, що утворене від виразу *walić konia* – “валити жеребця для кастрації”)⁷² і південноволинське *куруміт* – “поганий лікар” [КА] від *куруміт* – “ветеринар” [КА]⁷³, за другою із цих моделей сформовані українські бойківське *мольфар* – “брехун”, “ошуканець” від *мольфар* – “знахар”, “чарівник” [КА] і наддністрянське *відьма* – “брехунка”, “шахрайка” від *відьма* – “чарівниця” [КА] і російське астраханське *колдун* – “шахрай”, “брехун” від *колдун* – “чарівник”⁷⁴.

В англійській мові слово *doktor* зі значенням “лікар” еволюціонувало за моделлю, відомою й у східнослов'янських мовах, а саме – за моделлю “лікар – доктор (вчений ступінь)”, проте це слово, вживаючись як дієслово, набуває своєрідних, не відомих у східнослов'янських мовах значень – *to doktor* “ремонтувати нашвидкоруч”, “підробляти (документи)”, “фальсифікувати (вино, їжу)”, а від слова *undertaker* – “гробовщик” виникло *undertaker* – “підприємець”. Від слова *witch* – “відьма” так само, як і в східнослов'янських мовах, за моделлю “назва відьми – назва чарівника” утворено *witch* – “чарівник”.

Регулярність переосмислень багатозначного слова як міжсистемний паралелізм спостерігається в генетично споріднених і неспоріднених мовах. Міжсистемна регулярність моделей ґрунтується на певній спільності людського мислення, часткової ідентичності лінгво-психологічних стереотипів та специфічній для кожного народу “картині світу”.

⁶⁶ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т.2 .1987. С.167.

⁶⁷ Словарь русских народных говоров. Вып.13, 1977. С.20 .

⁶⁸ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т.2. 1987. С.167.

⁶⁹ Словарь русских народных говоров. Вып.1. 1966. С.286.

⁷⁰ 560

⁷¹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т.2 . 1987. С.306.

⁷² Фасмер М. Там само. С.311.

⁷³ Горбач О. Південноволинська говірка й діалектний словник с.Ступно, кол. повіту Здолбунів // Діалектологія. Мюнхен, 1973. С. 596.

⁷⁴ Словарь русских народных говоров. Вып.14. 1977. С.117.

**POLYSEMANTIC WORD FORMING MODELS
OF THE EAST-SLAVONIC LANGUAGES**

Nadiya ASHYTOK

*Ivan Franko State Pedagogical University in Drohobych
34, Ivan Franko Str., Drohobych, 82100
Chair of social pedagogics*

Polysemantic word forming models are not enough investigated in scientific literature. In this article an attempt has been made to make up for a deficiency on the basis of East European languages. Special attention is paid to the analysis of such a model “name of a person by profession – name of a person by character”. While analysing this problem there’s been made a comparison of semantic development of name of a person by profession not only in East European but also in other Indo-European languages.

Key words: lexico-semantic derivational development, lexico-semantic variants, polysemantic words, paradigm, type, models of the formation of the polysemantic words, polysemy, name of a person by profession, names of a person by character, East European languages.

Стаття надійшла до редколегії 18.06.2006
Прийнята до друку 06.07.2006